

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
МАТИЦА СРПСКА
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

МЕЂУНАРОДНИ НАУЧНИ СКУП О
ЛЕКСИКОГРАФИЈИ И ЛЕКСИКОЛОГИЈИ

Милица Радовић-Тешић

О СТЕПЕНАСТОМ ПРЕДСТАВЉАЊУ
ЗНАЧЕЊА РЕЧИ

Прештампано из
ДЕСКРИПТИВНА ЛЕКСИКОГРАФИЈА
СТАНДАРДНОГ ЈЕЗИКА И ЊЕНЕ
ТЕОРИЈСКЕ ОСНОВЕ

НОВИ САД – БЕОГРАД
2002

Милица Радовић-Тешић
(Београд)

О СТЕПЕНАСТОМ ПРЕДСТАВЉАЊУ ЗНАЧЕЊА РЕЧИ

САЖЕТАК: Аутор указује на проблеме у одређивању хијерархијског следа значењских нијанси при изради великих описних речника. Запажања проистичу из практичног рада на Речнику САНУ.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: значења речи, полисемија, идентификација значења, редослед дефиниција

1. Циљ овога рада је да укаже на комплексност представљања семантичке структуре речи у великим једнојезичним описним речницима. Већина запажања у том смислу настала су, пре свега, као резултат праксе и искуства стеченог при дугогодишњем раду на једном таквом речнику.¹ Проблем о коме говоримо тиче се саме суштине лексикографије, а са њим почиње и завршава се и свака едукација младих лексикографа.²

Управо због тога требало би из живог и променљивог лексичког фонда српског језика извући низ одређених чињеница, битних за практичну дескрипцију речи и указати на оне елементе што могу бити, или јесу, део формиране структуре, система. Међутим, поред свих систематизација и увођења теоријских правила са којима оперишу теоретичари лексиколози, искуства лексикографа говоре да нема места строгој схематизацији, јер правилности су у лексици условне и врло их је ризично давати аксиоматично.³ Од свих језичких области, лексика највише измиче

¹ Реч је о раду на *Речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ (1–16 књ.)*.

² Када ме је пре много година, баш у Новом Саду, Љиљана Суботић, тада млада асистенткиња а данас професор Филозофског факултета, питала, на основу којих принципа одређујемо значења речи, ја сам јој, такође тада асистент и почетник у лексикографији, уместо „научнијег“ одговора који нисам умела формулисати, просто описала поступак обраде и дефинисања који примењујемо на великом речнику. Чини ми се да јој и данас дугујем одговор на тада постављено питање.

³ У том смислу треба имати на уму запажања нашег несумњиво великог лексикографа, М. Пешикана, које је формулисао у књизи *Наш књижевни језик на сто година јослије Вука*, Београд 1970. Он каже: „Сликовито речено, у лексици нема више система него што би било геометрије на неком многовековном људском градилишту, где би се стално нешто рушило и осипало, а стално нешто дограђивало и преправљало...”, стр. 102.

савршеној правилности управо зато што је подложна менама. Понекад оно што се опире правилности, што представља гранични случај, нпр. у одређеној појмовној категорији, постаје и само за себе правило. Такви су нпр. лексички окازیонализми. Речи и њихова значења перманентно се рађају, трају, неке нестају, али понеке изнова оживљују.⁴

2. Полазимо од чињенице — кад је у питању семантички аспект — да се појмовне речи деле на једнозначне и многозначне. Појава многозначности речи позната је у лингвистици под називом полисемија и представља једну од битних особина лексике сваког живог језика.⁵ Богатство значења неке речи у сразмери је управо са њеном способношћу ступања у различите синтагматске и парадигматске односе према другим речима. Различити типови тих комбинација имају за последицу бројне семантичке нијансе. Богатство једног језика не мери се само бројем речи него и способношћу тих речи да искажу фина нијансирања и танане семантичке преливе.

3. Посао лексикографа јесте да уочи сва значења и нијансе значења једне речи, да да њихов прецизан и тачан опис и представи хијерархијску структуру значења. Задражаћемо се заправо на поступку представљања те структуре и утврђивању оптималног редоследа значењских јединица код полисемантичких речи. У савременим речницима, редослед значења не одређује искључиво теоријски став о развоју значења, који полази од једног основног (првог, непосредног, директног, базног) значења из кога су проистекла сва остала (пренесена, померена). Понекад су искоришћене реализације речи у великим речницима врло често непредвидљиве, неочекиване. Дешава се — и то није реткост — да се у историјском процесу употребе речи потисне хронолошки раније значење.⁶ Временом се поједина значења изгубе, а појаве се нова као актуелнија и примарнија у савременом језику. Тада долази у синхронном пресеку до нове семантичке рецепције. Пошто су многозначне речи отворене у реализацијама и мењају свој употребни положај у појединим периодима развоја језика, систем дефиниција сваке понаособ уједно је одраз син-

⁴ У српској књижевној литератури се само у прошлој деценији појавило неколико романа, високо вреднованих, у којима су аутори показали склоност оживљавању архаичне лексике (нпр. *књижевство, нишчи, илићи, Србија, мними, хоћећи* итд.) узете из црквено-словенског језика или из фазе српскословенског и рускословенског периода развоја књижевно-језичког израза. Упућујемо на романе Светлане Велмар-Јанковић, Видосава Стевановића, Мирослава Јосића Вишњића, Горана Петровића, Радована Белог Марковића и др. О таквој лексици в. М. Радовић-Тешич, *О лексци у роману Лајковачка пруга Радована Белог Марковића*, ЗбМСФЛ XLIII, 2000, 491—497.

⁵ О овој појави је код нас најпотпуније писала Д. Гортан-Премк у опсежној студији, модерно конципираној, *Полисемија и организација лексичког система у српском језику*, Институт за српски језик, Библиотека Јужнословенског филолога, књ. 14, Београд 1997, стр. 188.

⁶ Значења речи и њихов одговарајући редослед у дијахроној равни могу бити сагледавани и из перспективе *концептуалне семантике*. Да такав приступ (који се, узгред да кажемо, залаже за декомпоновање лексичког значења на његове конститутивне делове) може пружити значајна културолошка сазнања, показала је на примеру речи *књига* (енгл. book) М. Ивић, закључујући како је та наша реч током времена имала различите значењске интерпретације и семантичка померања. Уп. М. Ивић, *Лингвистичко-културолошки аспекти речи књига*, Даница за годину 2001, Вукова задужбина, Београд 2000, 377—383.

хроног статуса и степена регуларности појединачних значења. Обележја једног речника и општи утисак о њему управо се формирају на основу: величине корпуса, систематизације значења и начина дефинисања.

Илустроваће то нпр. реч *чећник*. Њено опште творбено значење, које покрива сва остала, ово је: 'онај који војује у каквој оружаном чети'. У употребним потврдама, међутим, хронолошки је најстарије значење: 'члан добровољне нерегуларне војне организације с националним циљем у борби за ослобођење од турског ропства на Балкану, комита'.⁷ Данас, наравно, већина људи зна само за једно, већ 60 година актуелно значење, које је Милош Московљевић у једнотомном *Речнику савременог српскохрватског књижевног језика* (Београд, 1966) дефинисао овако: 'доброволац у саставу нередовних оружаних чета које су се бориле ... б) за време II Светског рата против партизана'. Пошто је дефиницији недостајао атрибут *фашистички* (који је имала дефиниција одреднице *ушташа*) тадашњи суд је донео екстралингвистичку одлуку да се Речник спали. Поучен тим искуством Речник МС је отишао у другу крајност па је „избегављујући партизана” и не актуелизујући значење дао дефиницију '2. ист. ... в. припадник оружаних формација које су се за време НОБ-а бориле на страни немачких и италијанских фашистичких окупатора'. Не можемо са сигурношћу предвидети како ће дато значење бити формулисано у Речнику САНУ кад израда дође до слова Ч и те одреднице.⁸

4. Детаљнија запажања о систему значења и ставове теоријске природе, већ разматране у лексикологији других словенских и несловенских језика, али егземплирана одредницама из Речника САНУ, у више махова је у својим радовима формулисала Д. Гортан-Премк.⁹ Ауторка распоред дефиниција своди на следеће: „Прво се даје дефиниција којом се идентификује основни семантички садржај, затим дефиниције којима се идентификују метонимијски садржаји, даље, дефиниције којима се идентификују садржаји добијени механизмом синегдохе, и, на крају, они који су добијени метафором. Специјални термилошки и други садржаји идентификују се на крају групе којој припадају.”

На први поглед све изгледа једноставно. У пракси, међутим, то ни издалека није тако. Класификација само по критеријуму метонимијски и метафорички насталих значења неће пресудно помоћи у самом лексикографском поступку, али свест о томе биће значајан импулс. Теоретичари, углавном, за илустрације семантичких померања у развоју семантике речи, обично узимају именице (и то несумњиве примере), знатно ређе придеве а поготово глаголе, код којих разноврсни семантичко-синтаксички склопови изазивају понекад непремостиве тешкоће и лексикографима изузетне стручности.

⁷ У *Мемоарима* Проте Матије Ненадовића (Београд, „Рад”, 2001, на стр. 22) читамо реченицу: „Михаљевић оде с војском у Јагодину и заповеди те мој отац одведе све *чећнике* у Јагодину и тамо их у фрајкорски мундир обуку”.

⁸ У данашњем актуелном тренутку многим је *чећник* заправо 'припадник краљевске војске у отаџбини за време Другог светског рата’.

⁹ В. Даринка Гортан-Премк, *О лексикографској дефиницији и систему лексикографских дефиниција у једнојезичном речнику*, Скопје 1996, 105–123.

5. У текућој обрађивачко-редакторској фази Речника САНУ је, на пример, глагол *осџавиџи* (*се*).¹⁰ Наша логичка представа о њему на први поглед не изазива нити помисао да ћемо наићи на одредницу врло сложене семантичке структуре (као, рецимо, код глагола *биџи*, *имаџи*, *знаџи*, *мођи* и сл.). Али није тако. Не само да се наилази на реалне препреке при систематизацији различитих рекцијских допуна и одређивања глаголске валентности, него је посебно сложен поступак уравнотежења синтаксичких позиција и појединачне (не)стабилно оформљене семантичке нијансе. Показује се одиста да је изузетно компликовано при лексикографским опису ставити, дакле, у исту раван три класификациона нивоа — синтаксички, морфолошки, семантички — и у нужно сажетој и ограниченој дефиницији (која не сме бити енциклопедијски елаборат¹¹) све то формулисати на задовољавајући начин.

Ево неколико примера наизглед блиске семантике:

1. Он је својој деци *осџавио* имање.
2. *Осџавио* је за собом незбринуту породицу.
3. Иза себе је *осџавио* велико дело.
4. Кад је умро, *осџавио* нам је једну кућу.
5. *Осџавио* је после себе три нејака сина.
6. Нећемо га *осџавиџи* без награде.
7. За собом је *осџавио* траг у песку.
8. Вук је за собом *осџавио* две заклане овце.
9. Олуја је за собом *осџавила* пустош.
10. *Осџавио* нам је бриге и невоље.

Да не набрајамо даље семантичке посебности у синтагмама типа: *осџавиџи* студије медицине, *осџавиџи* жену, *осџавиџи* пушење, *осџавиџи* веру прадедовску итд. У српском језику не постоји синонимски глагол који би у оваквим примерима заменио глагол *осџавиџи* па је нужно дати описне дефиниције које ће задовољити различите семантичке нијансе.

Поузданост лексикографске дескрипције не само да захтева одговарајуће граматички конципирано одлично познавање структуре глагола, него је нужно и добро осећање за (матерњи) језик. Властито *језичко осећање* — прихватили то или не прихватили заговорници неких модерних лингвистичких праваца — игра значајну улогу у лексикографском представљању многозначности речи, али оно свакако није довољно, па се често мора проверавати на ширем кругу учесника у изради.

6. Ваља истаћи још понешто. Ниједан почетник на лексикографском раду неће на основу само теоријског упута моћи успешно обрадити неку полисемичну реч. Основно значење је најлакше препознати јер оно најмање зависи од контекста: то је оно на које већина прво помисли. Проблем се усложњава управо онда кад треба препознати и успоставити вертикални поредак других бројних значења, било метонимијских, на-

¹⁰ Обрада овог глагола налази се у редакторској секцији Љ. Ного.

¹¹ В. о томе више Е. Фекете, *Уиоџребна вредносџ лексема и лексикоџрафска дефиниџија* [рад је у овом зборнику].

сталих синегдохом (и може ли се ова увек одвојити од метонимије)¹², или код случајева кад имамо посла са метафором као стилистичким поступком, а где је метафоризација развила посебно значење. На лексикографски поступак одређивања хијерархијског следа различитих семантичких реализација битно утичу и други елементи: фреквенција, време употребе, географско порекло, припадност језичком стилу, како речи тако и значења.

7. Чињеница да је један понекад још недовољно стабилизovan смисао лексеме настао, на пример, метонимијским преносом, неће лексикографу много помоћи при самој идентификацији и успостављању хијерархијског следа код речи које развијају, на пример, двадесет, тридесет, педесет или чак више реализација значења, која треба не само дефинисати у великом описном речнику, какав је примерице Речник САНУ, где се скоро две трећине лексемских употреба први пут појављују лексикографски третирано на општем плану српског језика. Овај речник ће вероватно бити једини речник нашег језика који обухвата целокупну лексику (колико је то могуће) савременог језика у два века његова развоја, али је битније од тога, и то ваља нагласити, што је то такође једини наш речник који не само да не бира односно не изоставља речи него, просто речено, не калкулише ни са „бирањем” значења, што већина мањих или двојезичних речника ради.

Кад то кажемо, мислимо на следеће. Општост и свеобухватност која је императиван принцип при изради, изискују стручну објективизацију представљања, дакле, приступ без избегавања проблематичних и не увек лако препознатљивих значења. Са научно утемељеном и планираном формом презентују се и тзв. сумњива значења, па чак и крајње необичне или нераспрострањене употребе и неочекивани контексти. Понекад је цена те тежње да се прикаже и оно што не подлеже несумњивој овери — велика (па је речник гдекад оптерећен одредницама које не доприносе лепоти и развоју језика), али ту цену надилази сазнање, да је у општу структуру сваке речи посебно уграђена и она посебност која је можда, само у недостатку достатних контекстних употреба, у једном тренутку састављачу речника изгледала — или заиста била — периферна.

8. У новије време тзв. постмодернистичка литература нуди текстове алогичких конотација, понекад формално граматичне али семантички нелогичне. Питање је какве ће све померене семантичке реализације имати (и коју степену зауимати) крајње стандардна лексика, на пример, М. Павића, кога иначе карактерише савршена граматичност реченице, али и алогичност њеног (најчешће) другог дела (пр. из *Хазарског речника*: Није нађено и насеље које је *хранило* гробље; О томе као да говори вест да је хазарски посланик завршио живот на двору неког калифе *йосуврайивши* своју душу на поставу и *обукавши* је тако као преврнуту рукавицу; *Жиле* сланога ваздуха наилазиле су с Босфора и с њима су се змијасто *увлачиле* брзе мисли у споре мисли; За нама остадоше реке и равнице (*йонесмо* само имена собом), *усмрдели* погледи, алке с кључеви-

¹² Многи лексиколози синегдоху сматрају делом метонимије.

ма у уху ... дрвене кашике што се *дима*). Тек ћемо видети како ће се речници изборити са оваквим нестандарним исказима који превазилазе оквири стилистичких померања.

Лексика из ових и сличних текстова, са глобално нестандарним семантичким пољем, чека своју лексикографску обраду — и појединачну и у склопу општег лексикона — што ће свакако дати још једну димензију степенастом поретку значења речи.

9. Изразито полисемантичке речи, дакле, праве и велике изазове лексикографима. Сваки израђивач речника ће код таквих лексема направити свој властити редослед и распоред значења (при чему се за сваки понаособ увек могу наћи оправдани разлози, а они су утемељени како на семантичким тако и на екстралингвистичким чињеницама), а само ће основно код већине бити исто. За илустрацију продубљене семантичке анализе послужићемо се придевом *низак* из РСАНУ. Одредница има укупно 17 значења означених бројем, а у оквиру те крупније поделе има још 45 подзначења, тј. мањих значења. Томе треба додати неколико значењских нијанси које овај речник сигнализира употребом тачке-зареза (;) у оквиру једне дефиниције и неколико фразеолошких израза. Чињеница да прво значење (1а) за које се лексикограф одлучио 'који је мали растом, који је мале висине, који није висок (о људима, односно људском стасу, узрасту)' и последње (17ђ) 'понизан, снисходљив; којим се показује понизност, снисходљивост' јасно показује да је ово значење настало метафором, а без ознаке фиг., дошло на крају, што потврђује ставове Д. Гортан-Премк да метафорична значења долазе на крају.¹³

10. Дескриптивни поступак у идентификацији значења који се примењује у РСАНУ је традиционалан (у афирмативном значењу речи)¹⁴ и нуди лингвистичком, али и ширем читатељству, много више података о појединачним лексемама него да је строго формализован, пречишћен и доведен до схематизованости. Тек на основу тако обрађеног укупног лексикона моћи ће се са сигурношћу и без импровизација одређивати лексичко-семантички и граматички домети српског језика, као једног у групи других словенских и уопште живих језика.

Зато треба афирмисати и убрзати рад на РСАНУ јер је он најбоља база за нове модерне речнике српског језика различите профилације.

¹³ Уп. Д. Гортан-Премк, *О лексикографској дефиницији и систему лексикографских дефиниција у једнојезичком речнику*, Скопје 1996, стр. 122.

¹⁴ „Лексикографија је дјетлатност у којој традиција има важну улогу” (стр. 24) каже Л. Згуста. Уп. L. Zgusta, *Priručnik leksikografije*, Sarajevo 1991, превео Д. Шипка.

Milica Radović Tešić

ON THE GRADED REPRESENTATION OF WORD MEANINGS

S u m m a r y

The paper points to the complexity in the representation of the semantic structure of words in large monolingual descriptive dictionaries. It presents remarks concerning the problems appearing when determining meanings in the practical work on the dictionary as well as objective difficulties in determining meanings created by metaphorical and metonymical shifts. Special attention is directed to what escapes strict schematization. The author uses examples and experience acquired in the work on *Rečnik srpsko-hrvatskog književnog i narodnog jezika* (*The Dictionary of the Serbo-Croatian Literary and Vernacular Language*) of the Serbian Academy of Sciences and Arts.